

ארץ הגולן

מרדכי ניישטט

הירדן הצפוני מקצהו המערבי ועד המדבר. מבחינת המבנה הטופוגרפי וכן מבחינות אחרות אפשר לחלק את עבר-הירדן הצפוני לארבעה חלקים: א) הר-הדרוזים; ב) חבל ארגוב או הטרכונה; ג) המישור המרכזי — ה'ב'שן (נוקרה בפי הערבים); ד) הגולן.

הגולן — גבולותיו וחלוקתו

עבר-הירדן הצפוני לא נתקף אלא במידה מועטה. עדיין קיים כאן ערבוב מרשימים גיאוגרפיים וערבוב גבולות. התחומים הגיאוגרפיים המדויקים של חלקיו השונים של עבר-הירדן הצפוני עדיין לא נתחמו באופן מוסמך. המושגים חורן, בשן, ארגוב, טרם נתבהרו כל דרכם ומשמשים כערבוביה. לא כן הגולן. גבולותיו של הגולן הם טבעיים ברובם ולא השתנו אלא מעט במשך כל התקופות ההיסטוריות. גם השם נשמר ככל הזמנים. בתקופה היוונית-רומית נקרא שמו בגלניטיס (Gaulonitis) בתלמוד שמו גולנא או גב'לן. בפי הערבים הוא ג'אולן.

הגבול הצפוני של הגולן הוא במדרונות החרמון וואדיאל-עגיאם. הגבול המערבי מתחיל לאורך בקעת החולה ויורד לאורך החוף המזרחי של ים החולה, נמשך לאורך הירדן עד ים כנרת, ומשם הלאה דרומה לאורך החוף המזרחי של הכנרת עד המקום שבו נסוגים מדרונות הגולן מפני בקעת-כנרת ומגיעים אל הירמוך. הירמוך הוא גבולו הטבעי של הגולן בדרום, וכמידה חלקית גם בדרום-מזרח. פחות מובהק ומוסכם הוא הגבול המזרחי. הנחל אר-רוקד, הגדול והארוך שבנחלי הגולן, מקיף את הגולן בקשת המופנית בקימורה מזרחה מקצהו הצפוני ליד ואדי אל-עגיאם ועד הישפכו אל הירמוך בדרום. קשת אפיקו של נחל רוקד היא הגבול הטבעי של הגולן מצפון-מזרח, מזרח ודרום-מזרח. זהו גם קרה-גבול ההיסטורי בתקופות מסוימות. אולם לאמיתו של דבר אין הרוקד מהווה את גבול הגולן ממזרח אלא בחציו הצפוני בלבד. סמוך למקום שבו מגיע הרוקד לנקודה המזרחית ביותר נמצאים מוצאיו של נחל על'ן; זה האחרון, היורד כמעט בקו ישר מצפון לדרום ומשתפך לירמוך, הוא הגבול המזרחי של הגולן בחציו הדרומי. מבחינת התנאים הגיאוגרפיים האופייניים לגולן בכללו יש לצרף אליו גם את המשולש הקטן שבין על'ן ממזרח, הרוקד ממערב וצפון, והירמוך מדרום.

מכל אורויו של עבר הירדן המזרחי קובע ענין מיוחד לעצמו הגולן. בשעה שאנו אומרים שרוב שטחה של ממלכת עבר-הירדן הוא חלק אינטגרלי של ארץ-ישראל מבחינה היסטורית וכלכלית, כל נשכח שכל עבר-הירדן הצפוני, מן הירמוך ועד החרמון ומן הירדן ועד הר הדרוזים, נקרע אף הוא בזמנו מעל שאר חלקי הארץ, שחל עליהם המנדט הבריטי, וסופח על סוריה סיפוח מלאכותי בהתאם לתביעת צרפת בסוף מלחמת העולם הראשונה. בתולדות ההתישבות הציונית יש פרשה שלא סוכמה כל-צרכה. היא פרשת ההתישבות שנעזבה. ארבעה נסיגונות התישבות לפחות נעשו בגולן החל בשנת 1895 ועד שנת 1905 ועד שנת 1920, שעה שאחרון הישובים שהוקמו נעוב וקיומו פסק. בגולן ובחורן מצויים איפוא שטחי קרקע שעדיין לא פקעה בעלות היהודים עליהם, מה טיבו של חבל-ארץ זה?

עבר הירדן הצפוני

ארץ-ישראל המזרחית מתחלקת לארבעה חלקים מובהקים על ידי שלושת הנהרות הגדולים הזורמים בה בכיוון אקטוראלי: הארנון, המשתפך לים המלח, היבוק והירמוך המשתפכים אל הירדן, הירמוך, הגדול שבהם. הוא הגבול הטבעי מדרום לחלק הצפוני של עבר-הירדן המזרחי. גבולו הטבעי של עבר-הירדן ממזרח הוא המדבר, רוחב הארץ הנושבת בעבר-הירדן המרכזי והדרומי הוא קטן לפי הערך. במרחק כ־50 ק"מ מהירדן מזרחה כבר מתחיל המדבר, לא כן בעבר-הירדן הצפוני, שהוא רחב כמעט פי שלושה. האדמה המעובדת והנושבת מתפשטת שם עד למרחק של 160 ק"מ מהירדן, זהו הגדול באזורי עבר-הירדן. בזכות הנאיו הטופוגרפיים המיוחדים אינו ניתן לחדירת המדבר, המאיים תדיר בעקשנות על הארץ הנושבת.

האזור הנרחב הזה, ששטחו נאמד ב־35 אלף קמ"ר בערך וכשליש ממנו נכלל בגבולותיה ההיסטוריים של ארץ-ישראל, אחיד הוא מבחינת גיאולוגית, על גבי היסוד של רבדי אבן-גיר מתקופת הקרטיקון השתפכו ונערמו שכבות גבוהות של לבה, שנפלטת מהרי-הגעש הרבים בשעה שהיו פעילים בתקופת הפליאוקן, ומסדקים שנפרצו בקרום האדמה. טורים טורים של גבעות והרי געש הבויים מצויים בעבר-

קובע ענין לעצמו הרגעש מיוחד במינו אשר בתוך לועו מצוי אנטימים קטן, הנושא את השם ברכת-ים או ברכת-רין בערבית. ברכת-ים נמצאת בקצהו הצפוני של הגולן ליד הנחל הגדול נהר אל-סער. גובה הרה-הגעש כ-1100 מטר. הקוטר של הבריכה במקומה הרחב ביותר הוא כ-620 מטר, ובמקום הצר — כ-470 מטר. הבריכה, איפוא, עולה למדי, והיוונים קראו לה בשם פיאלה, כלומר צלחת. בשם זה היא נזכרת בתלמוד ובמדרש שירי השירים. מגיין המים בלועו הסתום של הרגעש מעינות קטנים אחדים נובעים בסמוך לקירות הלוע. כמות המים אינה גדולה ואינה עולה כמעט על כמות המים המתאדים. לפי אגדה קדומה, הנזכרת גם בפי יוסף בן מתתיהו, מקורו של הירדן הוא בברכת-ים. גם חז"ל התוהו באמונה, שמברכת-ים עוברים המים במחילות תת-קרקעיות אל מעין הבאניאוס, לכן נקראת הבריכה גם בשם ימה של פיאס.

הנחלים

גדול הוא מספר הנחלים בגולן ביחס לשטחו. פני הקרקע המבוחרים, גבעות הגעש הרבות וההפרש הגדול בגובה בין קצותיו של הגולן גורמים לריבוי הנחלים, שרובם אפיקיהם גולשים במדרון תלול חרמם חזק. יש נחלים היורדים מדרגות מדרגות וכאשר יגאו מימיהם הם גולשים במפלימים סואנים. רובם זורמים מערבה אל הירדן וים כנרת, ומוצאם סמוך להרי הגעש בגולן העליון.

לא נתעכב על הירמוך, שהוא שיך לגולן ולגלעד ומפריד ביניהם. נציין רק שהוא מגדולי הנחלים בארץ. משום מה אין הוא נזכר בתנ"ך. בתלמוד הוא נקרא בשמו ירמוך (כף סופית רפויה). נחל רוקד. כאמור, הוא הנחל הגדול התאריך בגולן. ארכו כ-60 ק"מ, מוצאו בצפון הגולן לרגלי החרמון וראשיתו במעין עין-אל-בדה, בגובה למעלה מאלף מטר. חלקו העליון של אפיק הרוקד אינו עמוק ומימיו מעטים. בעברו את מחצית הדרך אל הירמוך מצטרפים מעינות גדולים ומכלכלים את הרוקד. הלאה מכאן דרומה, ליד הכפרים ג'מלא וכפר-אל-מה שמשני עבריו של הרוקד, מתרחב אפיקו כדי ק"מ בערך. בתוך הבקעה שנתהוותה ע"י כך נמצאת גבעה צרה ותלולה החוצה את הבקעה, שגובהה כ-150 מטר מעל אפיק הנחל. רכס צר מתברר את גבעת הבזלת לרמה. שמה של הגבעה ראס-אל-הל או תל-אל-הדיב. על ראש הגבעה נמצאים שרידי המבצר העברי גמלא שמגיניו עמדו בעוז נגד הרומאים זמן רב. כמה וכמה מפלימים נמצאים באפיק הרוקד.

ארכו של הגולן מצפון לדרום — כ-60 ק"מ. רחבו המכסימלי כ-30 ק"מ. הוא משתרע באורך הגיאוגרפי בין 35° 38' ו-35° 56', וברוחב בין 32° 41' ו-33° 17'. שטחו הכללי — כ-1650 קמ"ר. לפי מבנהו ניתן הגולן לחלוקה לחלקו הצפוני וחלקו הדרומי. כמו האזור המקביל לו בארץ-ישראל המערבית — הגליל, אלא שהגבול בין הגליל העליון והתחתון מובהק יותר. לפי מה שנאמר: „מכפר הנביה ולמעלה כל שאינו מגדל שקמין הגליל העליון, ומכפר תנניה ולמטה כל שהוא מגדל שקמין גליל תחתון“ (משנה שביעית ט' ב.). אין ביכולתנו לתת תחום מובהק כגון זה בין הגולן העליון לבין הגולן התחתון. אם נבקש להציב קרובול סכימתי בין שני חלקי הגולן, נתחיל מנקודה בצפון עמק בטיחה, ליד שפך הירדן לכנרת, ונעביר את הקו מנרחה בנטיה קלה לדרום. הגולן התחתון הוא ארץ-מישור רחבת-ידיים, שכולה ראויה לעיבוד. הגולן העליון הוא ארץ גבעות וולקניות וארץ המרעה המשובח.

הגובה הממוצע של הגולן הוא כ-700 מטר. קצהו הצפוני מגיע לגובה של 1100 מטר. הגבעות החלקניות מגיעות לגובה של 1300 מטר. גובה הרמה במערב — כ-500 מטר. המדרונות הדרומיים-מערביים של הגולן, הגולשים אל הירמוך ואל הכנרת, מגיעים כידוע עד ל-200 מטר מתחת סני הים. מצפוניו של הגולן ועד לקצהו הדרומי ישנה איפוא ירידה של יותר מ-1500 מטר.

הרי-הגעש

עשרות הרי-געש כבויים מזדקרים בנופו של הגולן הצפוני. גבהם הממוצע הוא בין 1000 ל-1200 מטר והם מתנשאים רק כ-300 מטר מעל הרמה שבסביבתם. אפשר להבחין ענין טורים של גבעות-געש בכיוון צפון-מערב ודרום-מזרח. מקצתן מהוות מרכזים של מעינות רבים, הנובעים לרגליהם ואלה מפרנסים נחלי-איתן אחדים, ברובן של גבעות-הגעש ניתן להבחין את לוען הסתום. ליד קוניטרה, בירת הגולן בצפון-מזרח, מתנשא הרה-הגעש תל-אבו-נידה. פירושו בעברית — תל-אביה-הטל. תל-אביה-הטל על שום מה? על שום הטללים הרבים, שהתל מעריף על סביבתו מקדמת דנא. גבהו של התל — 300 מטר מעל לרמה, וכל גבהו 1200 מטר. לועו של התל — היקפו כ-5 ק"מ, ורחבו ממזרח למערב כ-1100 מטר וארכו מצפון לדרום 1300 מטר. בסיס הלוע נמוך מקצה שפתו ב-200 מטר בערך, וכך נוצרה בתוך הלוע בקעה נפלאה, שאת אדמתה חורשים וזורעים! המסתכל בתל-אבו-נידה מקוניטרה, השוכנת בצלה, רואה מחזה מרהיב-עין לנגד עיניו.

בימינו כשם שפרות-הבשן היו שסידבר בימי הנביא אים. הגולן ההחורן היו "אסמיה-תבואות" של ארץ-ישראל כולה בימי קדם. האפשרויות לחקלאות אינן טנסיבית תלויות בהשגת מים מניצולם המלא של מי המעינות הגדולים או קבוצות המעינות. מיתתהם אין למצוא בגולן אלא בעומק של 100 עד 300 מטר. קדיחת בארות הוא דבר קשה בגלל שכבת הלבנה הקשה.

אקלימו של הגולן בריא וטוב. הגשמים הם בשפע אם כי עונתם קצרה מבארץ-ישראל המערבית, כי היורה מאחר המלקוש מקדים. על אדמת הלבנה הכהה וסלעי הבולת מרבה לרדת הטל מאשר על אדמת-גיר. ואכן ידוע הגולן בשפע טליו ובערפוליו גם בחדשי האביב הקיץ.

המסייר בגולן ישתאה למיעוט האילנות בחבל ארץ פורה זה. בוסתנים קטנים, עצייתאנה בעיקר, מצויים רק ליד מעינות גדולים. עד היום מגדלים בגולן בעיקר תבואות קיץ והורף ומעט מאוד ירקות. אין ספק שבפיתוח אינסנסיבי עשויים שטחי הקרקע הנרחבים הללו להיות לגן פורח ולטרנס בכבוד אוכלוסיה חקלאית גדולה פייכמה.

התושבים וכלכלתם

הגולן הוא ארץ מיעוטים במידה ניכרת. הצ'רקים בולטים במספרם וכערבם כחיזה לארמית מגובשת. הם יושבים במרוכז בקוניטרות, בירת הגולן, ובכפרים הסמוכים לה, כלומר בגולן הצפוני-מזרחי. הצ'רקים, עם אכרים אהב-חירות היושב בהרי קוקו, נדרה בלחץ הצארים הרוסיים, באשר נדרו ומהם הגיעו לבלגריה. בימי מלחמת רוסיה—תורכיה בשנת 1878 נאלץ רובם לעקור מבלגריה ולגורד לארץ חדשה. השולטן עבדול-המיד העבירם לארץ-ישראל המזרחית הם נאחזו בסביבות רבת-עמון ובגולן הצפוני-מזרחי.

הצ'רקים עולים בכל המובנים על שכניהם הבדוים והטלחים. הם גבוהי-קומה. עור פניהם בהיר יותר, לבושם נקי, ולרוב לבוש אירופי למחצה. ביניהם לבין עצמם הם מדברים בשפתם הצ'רקסית. דתם — האיסלאם. אך אין הם מתחתנים בכנית-ארץ אלא במידת מה, ואינם נסמעים בתוך התושבים. כי על כן יושבים הם במרוכז והקימו מסעל התיישותי עזמאי. ויש מקום לומר שהצ'רקים הם גורם תרבותי מתקדם בפית-ארץ זו. הם לא השפו אמנם את כל אפשרויותיה של אדמת הגולן, אך השוף השפו חלק ניכר מהן. הם הכשירו שטחי קרקע, סיקלו שדות, בנו בתים כהלכה, הקימו כפרים ופיתחו ענפי חקלאות זחדים. הם שהחלו קוצרים את הציד-הבר המצוי

מידת שיפועו הממוצעת — כ־19 מטר על כל ק"מ. בין הנחלים החשובים יימנו נחל עלן, נהר אלי סער בצפון וואדי סמך, הגופל לים כנרת.

ואדי סמך, הוא הנחל הגדול והחשוב בגולן התחתון המשתפך לים כנרת כ־4 ק"מ צפונית מערף גב. החוקרים מציינים את הנחל כגבול הצפוני של תחום סוסיתא בימי הרומאים היוונים. שרידים רבים מתקופות שונות אפשר למצוא לאורך גדותיו ובתוך אפיקו הרחב. הוא נוצר מתתמזגות של שני נחלים, ואדי-אלישביג וואדי דפלה (נחל התרדוף). ארכו של ואדי סמך איננו מגיע ל־10 ק"מ. לעומת זאת רחבה היא הבקעה המשתרעת משני עברי אפיקו עד כדי 2 ק"מ ובחלקה האחרון ליד הכנרת מתרחבת הבקעה עוד יותר ומתמזגת בשלחה הדרומית של עמק בטיחא. בקעת נחל סמך מעובדת רובה ככולה. רוחב הבקעה ומדרונה הנוח מאפשרים לסלול בתוכה דרכים או אפילו קו מסילת-רכבת. כשניגשו לסלול את מסילת-הברזל מחיפה לדמשק עמדו לפני המתנ-דסים שתי דרכים אפשריות להעלות את המסילה מצמה אל רמת הגולן. האחת, — דרך הירמוך. השניה — דרך ואדי סמך. נעשו מדידות, ולבסוף, כידוע, הוכרע לצד הדרך לאורך הירמוך.

מעיינות

רבים המעינות בגולן. למעלה ממה מעיינות נובים עים בחבל-ארץ לא גדול זה. יש מעיינות שהם בודדים בסביבתם ויש מעיינות המפנים קבוצות קבוצות. המעינות מהם נותנים מים במשורה ואינם מספקים אלא את צרכיו של כפר קטן, ומהם גדולים ושופעים ומכלכלים במימיהם נחלים בעלי-מידה.

המעיינות מצויים יותר בגולן הדרומי. הריכוז הגדול ביותר של מעיינות נמצא ליד הכפרים הסמוכים חייסל וג'בין, מזרחה מפיך ליד הרודק. כן יש מעיינות רבים ליד עין-דפר, בדרום מזרח הגולן. בגולן העליון ישנם מעיינות רבים לרגלי גבעות הגעש, כגון עיון-יוסף לרגלי תל-אבריוסוף ועוד.

יש קבוצות מעיינות שאלו היו כל מימיהם מנוצלים היה בכוחם להשקות אלפי דונמים בקרבתם.

תנאי החקלאות

הגולן הוא ארץ חקלאית מובהקת. אדמתו פורייה מאוד, כדין אדמה שנוצרה מהשתמכות וולקניות. רוב הקרקעות ראוי לעיבוד. המרעה הטבעי העשיר ברוב חודשי השנה מאפשר גידול צאן ובקר כמעט בתנאים טבעיים. והרי הפרה הגולנית ידועה כטיבה

הם סיק, חספין, כפר-אלמה, ג'בין, אל-על; גם בכפרים הגדולים אין יותר מאלפיים נפש בכפר. חלק ניכר מהקרקעות מרוכז בידי בעלי נכסים. כרבע הפלחים הם מהוסרי כל קרקע והם מעבדים שטחי קרקע כאריסים — מקצתם כאריסים יציבים בכפריהם ומקצתם עוברים מכפר לכפר. כמעט כל פלחי הגולן הם בעלי מקנה.

פה ושם מצויים סימני חקלאות אינטנסיבית. בסמוך לכמה מצינות משקים חלקות שדה ומגדלים ירקות. גניירק בקנה מידה גדול יותר ישנם בעמק בטיחה. חלק ניכר מפלחי הגולן ועבר-הירדן כולו מוצאם מארץ-ישראל המערבית. הם גדרו מהשומרון בעיקר לעבר-הירדן עוד באמצע המאה הקודמת. כימים ההם יכלו לקנות להם חוקה על קרקע טובה. שהיתה עזובה וללא בעלות מובהקת. רמת החיים של המוני הפלחים בגולן ירודה בהרבה מזו של פלחי הארץ, שכן לא נהנו מזרם העלייה היהודית. אך עד המלחמה עם ישראל היו הפלחים שבכפרים הסמוכים לגבול משווקים את תוצרתם ומוכרים את בקרם בשוקי הארץ. בזה נהנו בעקיפין מהאוקלוסיה היהודית בארץ. אין צריך לומר, שכרי המרעה המוכרכים שבגולן מושכים אליהם שכטי בדוים שונים בתקופות שונות של השנה. יש כמה שכטים בדוים שהם הם ה"כעלים" העיקריים על שדות-הבור של הגולן והם פוקדים אותו מימים ימימה. השבט הגדול ביותר הם ה"רוב" וְלֵה, ענף משבט הענזה. בקרב חלק משבטי הענזה רוחת מסורת סתומה שהם מתחסיים על שבטי היהודים בחיבר, ומוצאם מן היהודים. בצפון הגולן הולך ומשתקע השבט החשוב ערבי-אל-נעים. אל-פאדל. בדרום חוגה השבט ערבי-אל-נעים. הכדוים למחצה הללו מחזיקים בשטחי קרקע ניכרים. נקל לשער מהי רמת החיים של הכדוים, החדוים למחצה. הממשלה הסורית אינה מקילה על חייהם של הכדוים והפלחים בגולן במעשים של ממש.

ציונים לעבר ההיסטורי

העבר ההיסטורי של הגולן שזור ומשולב בתולדותיה של ארץ-ישראל ובקורותיה של עם ישראל. הגולן נזכר במקרא פעמים אחדות ואף הוא שייך לאזורי הארץ, שבהם התגחלו שבטי ישראל (בין המאה השתים-עשרה והעשירית שלפני הספירה). כידוע, נשאו שבט הראובני, שבט גד וחצי שבט המנשה בעבר-הירדן מזרחה ונדרו לארכו ולרחבו עם עדרי צאנם, ובמשך הזמן הצליחו להאחז בגלעד, בגולן ובחרון. אולם נראה הדבר, ששבטי ישראל הצליחו להאחז יותר בגלעד מאשר בעבר-הירדן הצפוני. בכל אופן במקרא מסופר יותר על העבדים

בשפע, יבשהו והכינו מזון לבקר ולבהמות העבודה. הממשלה התורכית עזרה להם לא במעט. כי היתה מעונינת לגבש גורם חזק כנגד הכדוים המתמרדים. אולם כל מה שבנו הצירקסים לא בנו אלא בהריצותם. כשביקר בגולן החוקר הגרמני שומאכר המש או שש שנים לאחר בוא הצירקסים, מצא שנים-עשר כפרים שלהם בתהליך מזורו של התפתחות. מצבם הכלכלי הוא משיביע רצון. כיום יש בגולן למעלה מעשרים כפרים צירקסים.

הכדוים לא רצו להשלים עם פיתוח הקרקעות בידי הצירקסים. התנגשויות דמים רבות היו ביניהם. אלא שהצירקסים התגברו עליהם בזריוותם ובכוח נשקם. לכן נוטרים הכדוים איבה בלבם לצירקסים מאז ועד היום הזה.

את הכפר הצירקסי אפשר להכיר מרחוק לפי הגגות האדומים של כתינו. הכפר דומה לרוב לעיירת. יש בו רחובות ממש. כל בתיו בנויים אבן. הם ניצלו את האבנים המסתותות שבחרבות הישבים הקדומים. בכל כפר יש מסגד ובית-ספר, וככר-שוק.

לא כל הצירקסים חיים על אדמתם. חלק ניכר בהם סוחרים. הצעירים שבהם מתגייסים באחוז ניכר לצבא בזמני שלום כבזמני מלחמה.

בהערכה זיהיה אפשר לאמוד את מספרם בגולן ב־12 עד 15 אלף. אין ספק שכוחם הממשי עולה בהרבה על יחסם המספרי בקרב תושבי הארץ. התורכמנים הם שבט נודד למחצה, לא גדול ביותר, שקנה לו אחיזה בגולן המרכזי והמערבי. כפר-נפה, כפר קטן על דרך המלך מגשר-בנות-יעקב לקוניטרה, הוא מרכזם בגולן.

המוג'רבים הגיעו לגולן הדרומי-מזרחי בסוף המאה ה־18 ממכורתם באפריקה הצפונית, ונאחזו בכמה כפרים סמוכים. מרכזם הוא כפר סג'רה, מהכפרים הגדולים בגולן, בין נחלי הרוקד והעלן.

הפורדים נמצאים במספר ניכר בגולן ועי סוקם בחלקאות או בגידול בקר. אין להם כפרים משלהם בגולן. הם בעלי נכסים וסוחרים אמידים. שני כפרים של נוצאירים או עלויים נמצאים בקצה הצפוני מערבי: זעורה ועין-פית — שני כפרים סמוכים זה לזה.

היהודים תושבי סוריה מדורות לא ישבו בתקופה האחרונה בגולן. עד לימי המאורעות של שנת 1936 ישבו בכפרים אחדים שבגולן הדרומי-מערבי כמה משפחות יהודיות מטבריה העיר. הם היו בעלי החנויות וסוחרים התבואה.

מספר הכפרים של הפלחים הערבים הוא כשלושים בערך ורובם נמצאים בגולן הדרומי. הגדולים שבהם

ישובים יהודים בעבר־הירדן בתקופת שבין חורבן בית שני ומרד בריכוכבא. בגולן נזכרים רק ישובים בודדים בתקופה הזאת. כפר־חרובא, למשל, הוא כפר־חאריב והאידינא בקצה הרכס מעל עין־גב, נזכר בקשר עם שני אחים גבורים בני העיירה שנשלחו כמצביאים בצבאו של בריכוכבא וכן בית־ציידא, היא יוליאס ההלניסטית שלאחר כך, נזכרת פעמים אחדות בתלמוד. עיר זו הוציאה מתוכה כמה חכמים כגון אבא גריון איש ציידן ורבי יוסי ציידניא. משנכבשה הארץ בידי רומי הרס פומפיוס את כל הערים שנכבשו בזמנו בידי אלכסנדר ינאי. אז נוסדה ברית הערים היוניות בשם דאקפוליס. סוסייתא בגולן והמת־גדר בבקעת הירמך, הקשורה עם גדר אשר על רכס הגלעד סמוך לה, נכללו בין ערי הדאקפוליס. הן היו אז ככל הערים ההלניסטיות הרבות שנוסדו משני עברי הירדן. בגולן נוסדה בתקופה יתר מאוחרת עיר הלניסטית אחרת בשם סלויקיה על שם אחד ממלכי בית סלויקוס. העיר היתה היתה סמוכה לים החולה, דרומית־מזרחית לה. השם נשתמר עד היום בחורבותיה של העיר הזאת.

בימיו של הורדוס ויורשיו גדל הישוב בעבר־הירדן. בשנת 23 לפה"ס מסר הקיסר אבגוסטוס להורדוס את האיטריכיות של עבר־הירדן הצפוני: טרכונה (ארגוב), בשן וחורן, כלומר גם הגולן. הורדוס הושיב במדינות אלה יהודים רבים ביחד משביי בבל, או פרץ הישוב העברי בעבר־הירדן הצפוני. חכמי תלמוד רבים ישבו שם, כמסתבר מן התלמוד. בתקופת התלמוד היה בגולן ובחורן וכן באזור הר הדרומיים ישוב יהודי צפוף. מופת חותך לכך הם שרידים של כמה וכמה בתי־כנסיות בגולן בלבד, ורובם בגולן המערב־דרומי, הם נוסדו במאה השניה לספירה.

בעמק בטיחא יש שרידים של שלושה בתי־כנסת: ברפיד, אל־דיקי וא־תל, היא בית־ציידא בעבר. בח'ר בית־פנאי, על גבעה המערבית לעמק בטיחא מצד מערב מצא לורנס אוליאנט שרידים של בית־כנסת וכתובת עברית. כ־8 ק"מ מזרחית מכאן, במוצאיו של ואדי סמך יש שרידי בית־כנסת באוס־אל־קנתיר, שאפשר לזהותה, לפי דעתו של קליין, עם קמטריא שבתלמוד. מצפון־מזרח לעמק בטיחא ישנם חורבות של ישוב בשם אל־יהודיה, שומאכר, המהנודס הגרמני שמדד וחקר לראשונה את הגולן בשנות השמונים למאה שעברה, אומר שיש סימנים של בית־כנסת במקום. בפיך נמצאה כתובת עברית וכן שרידים של בית־כנסת, שטרם נחקרו. בית־הכנסת והכתובת

בגלעד. העיר גולן נזכרת כאחת מערי המקלט בעבר־הירדן.

בראשית התנחלות השבטים הישראליים בארץ פשטו מצפון שבטים שמיים חזקים, הלא הם שבטי ארם. הם הצליחו לקנות להם הגמוניה בגולן. שני שבטים ארמיים נאחזו בגולן: שבט גשור בדרום ושבט מעכה בצפון. כך היה המצב עד מלכות דוד, במלחמות דוד עם עמון, מואב ואדום (בשנים 970—1000) באו הארמיים לעזרתם. דוד הכניע את עבר־הירדן הדרומי והמרכזי והרחיב את שלטונו גם על החורן וחבל ארגוב בהכותו את ארם בתילס אשר בבשן. אולם את הגולן לא כבש. בין הנציבים שהציב שלמה בחלקי הארץ השונים היה „בן גבר ברמת־גלעד לו חוות יאיר בן־מנשה אשר בגלעד. לו חבל ארגוב אשר בבשן ששים ערים גדולות, חומה ובריח נחשת" (מל"א ד, יג).

עם פילוג הממלכה חזרו הארמים והשתלטו על חבל ארץ זה. הם ניסו להתפשט גם בעבר־הירדן ולהכניע את ממלכת שומרון. אחאב מלך ישראל הכריע את ארם בקרב ליד אפק (היא סיק) וכבש את כל עבר־הירדן הצפוני עד דמשק (מל"א כ, כו). במלים „והצות אשים לך בדמשק" מסיימת הכרוניקה המקראית את הפרשה הזאת. אולם עובדה היא שבכל שעת שפל למלכות ישראל היו הארמים חוזרים וכובי שיס את החבלים הללו. ירבעם השני (784—744 לפה"ס) נלחם גם הוא בארמים. גם הוא כבש את כל עבר־הירדן הצפוני ועד דמשק בכלל. גם בימיו היה הגולן תחת שלטון ממלכת ישראל פרק־זמן לא ארוך. על־פי המקורות ההיסטוריים שבידינו אין לקבוע מאימתי ובאיזו מידה החלו היהודים להתאזן בעבר־הירדן בתקופת שיבת־ציון. נראה הדבר שהיהודים ישבו בגולן בערך במאה השניה לפה"ס. בספר המכבים א' נאמר שיהודים ישבו בימי החשמונאים בארץ גלעד ובארץ טוב, הוא תחום סוסיתא. — לפי יוסף בן־מתתיהו הרחיב המלך החשמונאי הכובש את תחום ממלכתו על עבר־הירדן וכבש ערים רבות ובניהן את גמלא וסוסיתא, אשר בשני קצות הגולן. העיר גמלא העברית היתה מבצר עוז במלחמות נגד הרומאים והיא נפלה לפנייהם לאחר מצור קשה וממושך. פרשת גבורתם של מגיני גמלא מסוורת בספרו של יוסף בן־מתתיהו.

חורבן בית שני והיסול העצמאות המדינית של היהודים דילדלו את הישוב היהודי ביהודה. מה שאין כן בגליל ובעבר־הירדן, שם נשאר ישוב יהודי צפוף עוד תקופה ממושכת. ישובים בודדים המשיכו את קיומם עד כיבוש הארץ בידי הערבים ואולי גם תקופה ממושכת אחרי כן. מעטות הן הידיעות על

הנמצע שישוב יהודי ניכר נשתמר בגולן ובחורן עד לימי הביניים.

בימי הביניים אין הגולן תוסס שום מעמד מיוחד בתולדות הארץ. במקורות ההיסטוריים השונים נזכר עבר-הירדן הצטוני פעמים מעטות. הכל הארץ השוכן על גבול המדבר נפגע לעתים קרובות מידי הבדואים העוינים ומחריבים כל ישוב של קבע. האוכלוסים בחורן ובגולן היו מועטים. רוב הישובים הפכו עיי מפולת. מספר התרבות והשרידים ההיסטוריים עולה כמה מונים על מספר הכפרים המיושבים. כזה היה המצב בראשית המאה הי"ט. רק בעמק בטיחא ובבקעת הירמוך היו התושבים מעבדים חלקות אדמה עיבוד אינטנסיבי ומספקים פירות וירקות לדמשק.

השליט המצרי איבראהים פחה כבש בשנות האר" בעים של המאה הקודמת את החורן והגולן. הואיל וישובה של הארץ היה קלוש, הביא אליה אלפי סודנים ותושבים בעיקר בחורן. באותה תקופה ואחריה היתה גם הגירה סנימית מעבר-הירדן המערבי. אף-על-פי כן נשארו שטחים נרחבים ללא עיבוד כלשהו.

בסוף המאה הי"ט התישבו הזרחים בהר-הדרחים השומם המצפה לג'ראליו. הצ'רקסים קנו להם אחיזה בשטחים הפורים העזובים בלב הגולן. מעתה הישוב מתרבה ותולך. החורן שוב הופך להיות לממגורת של ארץ-ישראל. הארץ מתחילה להתאושש מעט מעט. אפשרויותיה הגנחות משכות קצת בעלי יומה הצמאים לקרקע.

ואז החלו נסיונות היהודים להתישב בגולן. עליהם יש ליהוד את הדיבור.

היוניות שלו אשר באל-חמה, היא חמת-גדר, נחקרו ונתפרסמו ע"י א. ל. סוקניק. גם בג'רה אשר בגולן מצויים שרידי בית-כנסת. שומאכר מצא בין שרידיהם של ישובים היסטוריים רבים בגולן סימנים ברורים לעברם היהודי (למשל, בדיר-עזיז ליד חרבת-כנף, אחמדיה, אל-בריקה ועוד).

על התקופה שלאחר חתימת התלמוד, והחל במאה התמישית ואילך, אין בידינו כמעט שום ידיעות ברורות על היהודים בעבר-הירדן, וכן מעטות הידיעות בתקופה שבין כיבוש הארץ בידי הערבים למסעי הצלב. מאותה תקופה ידוע לנו הפיטן יוסף פירבי (בן רבי?) ניסן מ-ש'ת-ק"ג. פרופ' ש. קליין מוזהר אותה עם ג'ה אשר בגולן. כן עולה זכרה של עקרה אשר בחורן סמוך לגבול הגולן כישוב שיהודים יושבים בו.

תקופת רומי וביצנץ היו ימי שגשוג לעבר-הירדן הצטוני. הישוב ישב לבטח. עם התחלת התקופה הערבית מתחילה ירידה מתמדת של חבלי ארץ אלה.

בימי הצלבנים נכלל הגולן במלכות הלטינית של ירושלים. יש ידיעות, שיהודים יחד עם מושלמים ברחו מחמת הצלבנים לארץ-ישראל המזרחית. בגולן נמצאו עד כאן שרידים של מבצר אחד בלבד של הצלבנים, והוא קאסר-בר-דויל, מבצר על שם המלך בולדוין השני, הנמצא סמוך למוצאיו של ואדי סמך. הנוסע היהודי אשתורי הפרחי שביקר בארץ במאה הי"א מזכיר ברשימתו ישובים יהודים אחדים בערי החורן ואת כפר יהודיה אשר בגולן. לא מן